

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**Актуальні проблеми
вітчизняної та всесвітньої
історії**

Наукові записки
Рівненського державного гуманітарного університету

Випуск 24

Рівне – 2013

Збірник наукових праць

«Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії»

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 24. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2013. – 326 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Постоловський Руслан Михайлович, к.і.н., професор, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук (м. Рівне).

Заступник головного редактора:

Шелюк Людмила Олександрівна, к.і.н., професор (м. Рівне).

Науковий редактор:

Троян Сергій Станіславович, д.і.н., професор (м. Рівне).

Відповідальний редактор:

Шеретюк Валерій Миколайович, к.і.н., доцент (м. Рівне).

Члени редколегії:

Жилюк Сергій Іванович, д.і.н., професор (м. Острог); **Киридон Алла Миколаївна**, д.і.н., професор (м. Київ); **Степанков Валерій Степанович**, д.і.н., професор (м. Кам'янець-Подільський); **Стоколос Надія Георгіївна**, д.і.н., професор (м. Рівне); **Фісанов Володимир Петрович**, д.і.н., професор (м. Чернівці); **Чухліб Тарас Васильович**, д.і.н. (м. Київ); **Швецова-Водка Галина Миколаївна**, д.і.н., професор (м. Рівне); **Шугаєва Людмила Михайлівна**, д.ф.н., професор (м. Рівне).

Згідно постанови президії ВАК України часопис «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (постанова від 17 квітня 2010 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія КВ № 15857-4329Р від 12 жовтня 2009 р.

Друкується за рішенням Вченої Ради Рівненського державного гуманітарного університету, протокол № 5 від 27 грудня 2013 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не співпадати з позицією редколегії. Рукописи не повертаються.

Адреса редакції: 33027, м. Рівне, вул. С. Бандери, 12, РДГУ

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2013

не менее, разновекторные идеологические влияния оставили определённый след в сознании поколения «детей войны». Послевоенное советское общество постепенно перестало быть идейным монолитом. Антисоциалистические идеи повлияли на формирование политического кругозора шестидесятников, диссидентов, перестройщиков. В долгосрочной перспективе коммунистическое мировоззрение оказалось вытесненным на периферию общественной жизни.

Изучение послевоенной деформации коммунистической идеологии и взаимосвязь этого процесса с памятью «детей войны» о годах военного лихолетья в диапазоне от подсознательного до осознанного достойно стать предметом специального исторического исследования.

Список источников и литературы

1. Государственный архив Харьковской области. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 127.
2. Российский государственный архив социально – политической истории (далее – РГАСПИ). – Ф. 1. – Оп. 7. – Д. 49.
3. РГАСПИ. – Ф. 1. – Оп. 7. – Д. 19.
4. РГАСПИ. – Ф. 1. – Оп. 7. – Д. 49.
5. Центральный государственный архив общественных организаций Украины (далее – ЦГАОО Украины). – Ф. 1. – Оп. 32. – Д. 191.
6. ЦГАОО Украины. – Ф. 1. – Оп. 16. – Д. 1.
7. ЦГАОО Украины. – Ф. 7. – Оп. 3. – Д. 1198.
8. ЦГАОО Украины. – Ф. 7. – Оп. 3. – Д. 1188.
9. ЦГАОО Украины. – Ф. 7. – Оп. 3. – Д. 1188.
10. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941 – 1945. – К.: Пошуково – видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. – 944 с.
11. Беллеца С. А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (На матеріалах Дніпропетровської області) / Сімоні Аттіліо Беллеца // Український історичний журнал. – 2010. - № 3. – С. 78 – 91; Гінда В. В. Проблеми шкільної освіти в окупаційний період 1941 – 1944 рр. (на матеріалах Житомирського генерального округу) / Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Інститут історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1 / В. В. Гінда. – С. 312 – 321; Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941 – 1944) у світлі німецьких документів. Переклад з німецької / Бланка Єржабкова. – К.: Наукова думка, 2008. – 272 с.; Ленская В. В. Школа Украины как объект разновекторных идеологических влияний в период нацистской оккупации / Вторая мировая война в контексте всемирной истории: сб. науч. статей по итогам Международной науч. конф. Волгоград, 7 – 8 октября 2010 / науч. ред. и сост. Е. Г. Блосфельд. – Волгоград: Изд-во ВГПУ «Перемена», 2010. В. В. Ленская. – С. 152 – 158. – 224 с.; Стефанюк Г. В. Соціальна парадигма українського шкільництва в Галичині у роки німецької окупації (1941 – 1944 рр.) / Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид. Дім «Києво – Могилянська академія», 2006 / Г. В. Стефанюк. – С. 811 – 817 и др.
12. Гитлер А. Моя борьба (перевод с немецкого) / Адольф Гитлер. – М.: «Т – ОКО», 1992. – 598 с.
13. Кобринец П. Н. Патриотическое воспитание в советских школах на временно оккупированной территории СССР в годы Великой Отечественной войны / П. Н. Кобринец // Советская педагогика. – 1980. – № 5.
14. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.; Он же. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 3 – 26 и др.
15. Ковпак С. А. Від Путівля до Карпат / С. А. Ковпак. – К.: «Дніпро», 1962. – 144 с.
16. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж – Нью – Йорк – Львів, 1993. – 660 с.
17. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Стат. зб. – К.: «Статистика», 1973. – 316 с.
18. Пионерская правда. – 1941. – 11 сентября.
19. Радянська освіта. – 1984. – 13 ноября.
20. Радянська Україна. – 1944. – 25 апреля.
21. Сталинское племя. – 1944. – 8 января.
22. Тревор – Ропер Хью. Застольные беседы Гитлера. 1941 – 1944 гг. (перевод с англ. А. С. Цыпленкова) / Хью Тревор – Ропер. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 655 с.
23. Умрейко С. А., Залесский А. И., Кобринец П. Н. Патриотизм учителей и школьников Белоруссии в борьбе против немецко – фашистских оккупантов / С. А. Умрейко, А. И. Залесский, П. Н. Кобринец. – Минск: Изд – во БГУ им.

УДК 27-79(477)

Л.М. Шугаєва

ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ І ТРАНСФОРМАЦІЇ

АНТИТРИНІТАРИЗМУ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано основні фактори впливу на еволюцію і трансформацію українського антитринітаризму.

Ключові слова: антитринітаризм, богомільство, євангелізація, трансформація.

Features of evolution and transformation antytrinitaryzmu in Ukraine.

The paper analyzes the main factors influencing the evolution and transformation of the Ukrainian antytrinitaryzmu.

Keywords: antytrinitaryzm, bohomylstvo, evangelization, transformation

Особенности эволюции и трансформации антитринитаризма в Украине В статье проанализированы основные факторы влияния на эволюцию и трансформацию украинского антитринитаризма ключевые слова: антитринитаризм, богомільство, євангелізація, трансформація.

Осмилення причин проникнення, поширення та еволюції антитринітаризму на українських землях набуває ефективності через детермінацію духовності соціуму в періоди функціонування даної течії. Ця особливість, з одного боку, засвідчує загальні еволюційні й концептуальні зміни світового антитринітарного руху, з іншого – історичні, генетичні, світоглядні особливості вітчизняного антитринітаризму, спричинені соціально-політичним і культурним розвитком, духовними традиціями, релігійної ситуації в Україні.

В духовній генезі, з якої викристалізовано доктринальні системи сучасних антитринітарних течій України, суттєва роль належить раціоналістичній традиції. Християнський раціоналізм також бере свій початок з апостольських часів, що породило ідейні суперечки в лоні самої Церкви: деякі богослови, визначаючи розбіжність між Отцем, Сином і Духом, ніяк не могли погодитися з їх однаковим божественним статусом, передбачаючи в цьому небезпеку політеїзму. Антитринітарії – послідовники релігійного вчення в християнстві, які заперечували або не визнавали з тих чи інших міркувань догмату Святої Трійці про єдину сутність трьох іпостасей Бога. В подальших богословських дискусіях відобразилась відмінність у тлумаченні Священного Писання: антиохійська течія в крайній своїй тенденції виявила себе через Арія. Він висунув цілком монотеїстичний погляд на Бога як Абсолютну Єдність. Діяльність Бога полягає в акті творення. За своєю природою Ісус цілком відмінна від Батька Особа, яка не має ні єдиного ества з Ним, ні однакових Божественних якостей. Тим самим відкидається вчення про божественність Христа і Його вічного існування. Ісус, якого проповідує Арій, не міг створити світ і також і також не міг бути Божим творінням.

В епоху середньовіччя тема Трійці стала дискусійною у боротьбі різних філософських течій під час формування раціоналістичного погляду на християнське вчення. З іншого боку антитринітаризм зв'язаний і з ренесансною філософією, в якій гуманістичне розуміння людини підносило її над релігійною догмою, що висувало його в опозицію не лише до католицизму, а й до протестантизму. На думку А. Гарнака в антитринітаризмі «вільно розвивалися критичні та раціоналістичні ідеї, водночас він пішов за імпульсами нового часу. Характерна риса антитринітарного і соцініанського рухів XVIст. та, що вони становили таку руйнацію католицизму, яка стала результатом ренесансу».

Осмилення світу у форматі сакралізованої системи цінностей не завадило закладенню у XII-XIV ст. реформаційних ідей, що відбувалося в умовах зростання антагонізму між різними соціальними групами, маніпулювання основною масою населення наднаціональною католицькою церквою як безапеляційного епіцентру соціокультурних проявів середньовіччя. Перебіг цих подій відбувався на тлі широкомасштабних деформовано-забобонних уявлень людини, її схильності до сприймання зовнішніх форм і формального ставлення до релігії. Формалізацію християнства провокувало, на думку С. Аверінцева, по-перше, прагнення до уніфікації віросповідних і ритуальних форм релігії; по-друге, відсутність відчуття небезпеки за життя, властиве періоду гонінь перших християн, готових до страждань і смерті за віру, а не до дотримання обрядів; по-третє, після набуття християнством загальнодержавного статусу колись малочисельні адепти позбулися відчуття обраності. Формалізація ортодоксального християнства об'єктивно підштовхнула до назрівання протестів відносно традицій офіційної церкви у формі

ересі та еретичних рухів у форматі теологічної, етнічної, організаційної різновекторності як характеристик, властивих християнству з кінця I ст., тобто початкової відсутності монолітної уніфікованої церкви. Найдавніші антитринітарні рухи евіонітів, монархіан, павлікан, утворені у I-III ст., вимагала повернення церкви до зразків первісного християнства. Єретичні рухи IV-VII ст., оперуючи існуючими християнськими догмами моралі та церковно-духовним устроєм, стали істотним чинником історично-духовного розвитку Західної Європи і країн, на які вона поширювала свій вплив, у тому числі Візантію, Україну.

Бажанням духовного та соціального самовизначення людини, громади, етносу характеризуються запити пізньосередньовічної й ренесансної української суспільної свідомості. Місце України у світовій цивілізації визначають її духовні та культурні цінності, які дещо трансформувалися під впливом західних реформаційних вчень. Засвоєню і поширенню чих нових віянь на етнічній території України певною мірою сприяли східнослов'янські реформаційні рухи, які «підготували ґрунт в Україні до прийняття ідей інших релігійних рухів».

Німецький філософ Е. Фромм характеризує середньовічне суспільство, з одного боку, відсутністю особистої свободи, яка, як економічне і суспільне життя, регламентувалась певними правилами та обов'язками, що, з іншого боку, позбавляло відчуття самотності, ізольованості, гарантувало безпеку, свободу в межах визначеного соціального статусу, наповнювало територіально обмежене життя сенсом. Церква вкорінювала в людині почуття провини, виправдовувала страждання як розплату за первородний та особисті гріхи, синхронізуючи безмежну любов до людини і всепрощення Боже, до якого «було набагато більше любові і довіри, ніж сумніву і страху». У середні віки людині легко навіювалось відчуття страху, що використовували священники для коригування поведінки, думок і дій віруючих згідно з визначеними теологічними стандартами.

Відхилення значної частини священників від церковних канонів та архієрейських традицій, відверте нехтування моральними нормами життя, мирський вектор діяльності католицької церкви, яка привласнює преференції державної влади, штовхає священнослужителів до експлуатації і спотворення християнського віровчення і культури. Світська політика, сваволя ієрархів проходило на тлі жорстокого гноблення підданих у володіннях церкви, крім того, вікова конфесійна упередженість, надужиття ортодоксії, схоластики підсилювали існуючі негативні пізньосередньовічні стереотипи.

Дані явища акумулюють конфронтацію до Церкви, представленою єретичними рухами павлікан, богумилів, катарів, які першочерговими завданнями визначають її реорганізацію відповідно до настанов первісного християнства, а догматичну систему вимагають узгодити з Біблією як єдиним авторитетним релігійним документом, вальденсів, вимоги яких взято за основу протестантського віровчення іншими сектами.

У Східній Європі зародженню конфесії передують раціоналістичні ересі, генетично та ідейно близькі західноєвропейському антитринітаризму. Відомими є факти перебування у XIII-XIV ст. у Богемії й Малополющі громад катарів, або альбігойців. У XIV-XV ст. у прикордонних з Україною землях діяли флагеланти (бичувальники), скакуни, впливаючи на зародження тут антицерковних ідей.

Існування в українських землях наприкінці XV- на початку XVI ст. релігійної ересі раціоналістичного характеру, що стало передумовою власних реформаційних процесів документально підтверджуються. По-перше – свідчення митрополита київського Йосипа Солтана про поширення у підвладній йому митрополії «самовільного» вчення. У передмові до соборних постанов 1509 р. він зазначає: «Христос Бог проповідував нам, що не можна нехтувати Його заповідями, але відкинувши їх ми стали послідовниками самовільного вчення». По-друге – окружна грамота короля Сигізмунда I від 10 лютого 1510 р. У ній, відповідаючи на скарги київського митрополита про діяльність єретиків, він вимагав негайної видачі їх духовному суду. З цієї грамоти дізнаємось про характер учення та практику єретиків, які «не вінчаються, дітей хрестити не бажають, не ходять на сповідь».

Особливу роль у загально єретичному потоці, в який поступово втягується Україна, відіграє рух богомільства (богомільства), по-перше, як головний спадкоємець гностично-християнської та міхейсько-павликіанської спадщини, по-друге, як ідейне джерело більшості загальноєвропейських ересей, які потрапляли в східноєвропейський ареал, зокрема альбігойців і

катарів. У Росії вчення богумилів сприйняли й сповідували стригольники і пожидовлені – представники еретичного руху, що набув значного поширення в Новгороді. По-третє, богумильство, незважаючи на опозицію церкві виступило елементом православної культури, що обумовило його поширення у візантійсько-християнському просторі та певний вплив на релігійну спадщину України.

Вплив богумильства на духовне життя України спостерігається з XIV ст., хоча, як вважає Є. Голубінський, можна твердити про ще давніші прояви ересі. У XIV ст. діяло дві богумильські громади в Константинополі, що привертає увагу М. Грушевського, який вважав: «свідомо чи несвідомо, як рід аскетизму, воно могло переноситися і тими балканськими емігрантами, що пішли в тім часі на Русь як правовірні православні, різними народними проповідниками, слабше або ніяк не зв'язані з офіційною церквою, а часом і виразно їй ворожими». Про присутність богумилів в Україні згадує А. Курбський визначаючи їх як болгарську ересь на теренах Волині I половини XVI ст.

Подальшому поширенню раціоналістичних ідей в Україні став рух «пожидовлених», віровчення якого мали антиринітарне спрямування. В основі ідеологічної системи «пожидовлених» лежали принципи єврейської раціоналістичної філософії та арабо-єврейська науково-природнича література. Виникнення ересі традиційно відноситься до кінця XV – початку XVI ст. Її класичними виразниками в історіографії вважають новгород-московських вільнодумців, котрі відкрито виголошують погляди, опозиційні православ'ю і створюють поза церковні осередки. Натомість чимало дослідників (Ф. Льїнський, О. Клібанов, С. Вілінський, І. Панов, О. Соболевський, В. Перетц) розширюють межі ересі, вводячи сюди вчення, які існували не лише в Росії, а й на території сусідніх з нею слов'янських земель і заперечували християнську Трійцю, церковну атрибутику, таїнства та інститут церкви. Деякі польські дослідники пропонують класифікувати їх як еретичні рухи іудаїзантського типу, з зарахуванням до антиринітарної когорти вчення Федора Куріцина, Матвія Башкіна, Феодосія Косого та інших вільнодумців кінця XV – початку XVI ст.

На нашу думку, формування раціоналістично-світоглядних поглядів «пожидовлених» відбувалося під зовнішнім впливом еретичних ідей, джерела яких можна поділити на три напрямки. Перший – філософсько-релігійна спадщина арабського філософа Аверроеса, яку продовжили і розвинули «пожидовлені». Другий – пов'язаний із еретичним напрямком, досить поширеним на території України з давніх часів – караїмством, а також течіями іудаїзму. Географія поширення ідей караїмів сягає Візантії, Туреччини, Болгарії, Криму, а звідти і Києва. Від своїх балканських одновірців вони отримували літературу та вчителів. Один із дослідників караїмства Г. Прохоров свідчить про отримання літератури кримськими і київськими громадами із сусідніх держав. Він дослідив вплив ідеології караїмів на світогляд «пожидовлених», оскільки у вченнях цих напрямків заперечується божественність Ісуса Христа і євхаристія. Схожих поглядів дотримувалися В. Іконніков, Г. Флоровський та І. Панов. Третій – «пожидовлених» ґрунтувалося на раціоналістичній основі, перехрещувалося з ідеєю пізнаваності реального світу, можливості особи уподібнитися подвигу і чеснотам Христа. Це поступово утверджувало принцип свободи волі, розуміння людини не як пасивної ланки у ланцюгу надособової (церква - Бог) спільності, а як співучасниці творення світу і себе самої, її прихильники поділяли погляди Пелагія, що досягти спасіння можна завдяки власному етичному вибору особи, її волі, а вже потім Божественної благодаті.

Ідейна система «пожидовлених» знайшла своє продовження не лише у поглядах московських еретиків Федора Куріцина, Івана Чорного, Матвія Башкіна, Феодосія Косого, але й пізніших антиринітаріїв у Польщі й Великому князівстві Литовському. На кожному етапі еволюції цей еретичний рух вбирає все нові ідеї, стає глибшим і демонструє поступове нагромадження складних філософських та соціоетичних уявлень. Ставши ідейною базою соцініанства, він виконав опосередковану роль у формуванні раціоналістичних систем Нового часу.

Безперечно, розвитку раціоналістичних ідей в Україні сприяли еретики, які втекли сюди від переслідувань Московської патріархії та російської влади. Найбільш помітною постаттю серед них вважається Феодосій Косий, погляди якого відзначалися крайнім радикалізмом як у релігійно-філософському, так і в соціально-політичному аспекті. Деякі дослідники зазначають:

«На Волині вирують виразно нові тенденції, ще більш радикальніші суспільне, ніж у Короні. Феодосій Косий не лише відкинув догмат Святої Трійці, божественність Христа, образи святих, таїнства і т.д., але розширив перекручені анархістські ідеї, поборюючи всяку ієрархію й владу, основи суспільного устрою, протестував проти війни, соціальної нерівності, закріпачення селян.

Раціоналістичні еретичні настрої знаходили послідовників серед української шляхти. Підтвердження цьому К. Чаплич, який надав притулок Ф. Косому. Як довідуємося з листів російського емігранта Андрія формування ідеології «пожидовлених» здійснювалося під впливом руху богомилів, з якими пов'язані секти катарів, патаренів, месаліанів, яких об'єднували дуалістичний світогляд і аскетична мораль.

Отже, найбільший вплив на розвиток ересі «пожидовлених» у Московській державі кінця XV - початку XVI ст. мали богумильські, караїмські та аверроїстичні ідеї. Однак більш ранні вільнодумні погляди як були близькими до цієї ересі, були зафіксовані в середині XV ст. у київському середовищі й своєю діяльністю спрямовувалися проти православної духовної традиції. Однак більш ранні вільнодумні погляди, які були близькими до цієї ересі були зафіксовані в середині XV ст. у київському середовищі й своєю діяльністю спрямовувалися проти православної духовної традиції. Аналіз літератури дозволяє зробити висновок про науковий гурток, що спільно діяв з місцевою рабинською громадою, яку на початку 60-х рр.

XV ст. очолював відомий на той час філолог Мойсей Київський (Вигнанець). Він складався частково з представників місцевої освіченої еліти, а також учених євреїв і караїмів, які для потреб українського загалу перекладали давньоруською мовою філософську і науково-природничу літературу. За свідченнями В. Любашенко, членом громади був особистий астролог Михайла Семеновича, син останнього київського князя Семена Олельковича, Захарія Скара, або Схарія, який у другій половині ст. переклав трактат єврейського вченого XIV ст. Іммануеля Якоба «Шестокрил». Однак, можна піддати сумніву те, що більшість дослідників відносять учення київського гуртка до предтеч Реформації в Україні. Сектантські збори, основу яких становить вчення язичництва і астрології, важко назвати науковими і такими, що започаткували зародження реформаційних ідей в Україні.

У розгорнутому вигляді ідейна система «пожидовлених» дійшла до нас у поглядах російських вільнодумців. Вони критикували інститут церкви, вважаючи її прислужницею антихриста (держави); заперечували поклоніння хресту й іконам, вважаючи їх ідолами, які відвертають людину від живого

Курбського (палкого поборника православ'я, який, рятуючись від Івана Грозного, осів на Волині), К. Чаплич на сеймах чи в товаристві еретично тлумачив різні місця Святого Письма, критикував церковні догмати, духовенство, ченців та ієрархів, непоштиво коментував праці святих отців тощо.

Вивчення доктрини цього мислителя ускладнюється відсутністю творів самого Косого, але православна полемічна література (передусім твори Зіновія Отенського) достатньо розгорнуто ознайомлює з головними засадами феодосіян.

В основі філософсько-релігійного світогляду Косого лежить уявлення про Ісуса Христа як просту людину, народжену за законами природи, як і всі люди. Феодосіани наполягали на відсутності у Христа тих якостей, якими володів Бог, невідповідності версії про жертву та викуп з Божественною всемогутністю. Смерть Христа для Косого - це ще одне свідчення його людської природи, адже Христос, незважаючи на біблійне твердження про Боговтілення, жив за звичайними законами людського роду, не подолавши ні страждань, ні смерті. Заперечення Божественної природи Христа ставило під сумнів центральну ідею християнства і у своїй етико-філософській проекції призвело до утвердження необхідності самостійного пошуку спасіння.

У працях дослідників, які вивчали джерела поширення реформаційних ідей в Україні, спостерігається тенденція трактувати поняття «духовного розуму» Косого з протестантським вченням. Подібне твердження має певний стереотип, який укорінився в українській історіографії. Це, на наш погляд, досить поширена помилка, яка випливає з ігнорування богословських критеріїв оцінки релігійних явищ. Вільнодумна доктрина Косого виходить за межі не лише традиційного християнства, а й протестантизму, передусім поняттям «духовного розуму», яке переводить теологічну категорію спасіння в етичну площину. Гуманістичне розуміння християнської етики, що виводить її за межі окресленого конфесійного вчення,

роблячи ідею сотеріології загально здійсненою, протистояло догматичному розумінню істини і в лютеранстві, і в кальвінізмі. Останній є догматом абсолютного передвизначення взагалі, який наполягає на спасінні лише обраних Богом людей. Учення Косого виступає антитезою класичному протестантизму. Ця позиція зближує його з ученнями антитринітаріїв і социніан, в яких теологічне ядро сотеріології також еволюціонує в етико-філософське, як сама теологія у раціоналістичну філософію. Феодосій Косой іде далі антитринітаріїв, оскільки його «духовний розум» водночас вищий за звичайне знання (раціоналізм) і навіть саму віру. «Духовний розум» — це максимальне наближення людини до самого Бога, а через Нього — до здобуття духовної свободи. Як стверджували прихильники Косого, він здобув собі справжню свободу спочатку від господаря і церковного суду, а згодом і духовну.

Отже, в українських землях у ХГV-XVI ст. поширювалися релігійно-раціоналістичні ідеї (богумільство, караїмство, аверроїзм, «пожидовлені», феодосіани та ін.), які надходили з Візантії, Туреччині, Болгарії, Польщі, Чехії і поступово адаптувалися та розвивалися на вітчизняному ґрунті. Причому, як показує глибина проникнення єретичних учень у релігійне життя України, вони були тут не менш розвинені, ніж у сусідніх землях. Упродовж ХУ-ХУІ ст. ці вчення розвиваються в Україні паралельно із західноєвропейськими ересьми значною мірою як самостійне, оригінальне явище. Цей факт принциповий для розуміння особливостей раціоналістичних рухів в Україні другої половини XVI - першої половини XVII ст., а також еволюції самого антитринітаризму в період Реформації. Тут можна прослідкувати два етапи розвитку антитринітаризму: перший (60-90-ті рр. XVI ст.) - розвиток антитринітарного вчення у Речі Посполитій; другий (90-ті рр. XVI 60-ті рр. XVII) - зародження і поширення социніанства в Україні.

Реформація як духовне явище інноваціювала нетрадиційні конструкти світоглядно-моральних цінностей. У тлумаченні Реформації В. Нічик вказує на акумулювання в змісті цього терміна таких елементів: «1) реформація є масовим антифеодальним рухом; 2) вона є, разом з тим, рухом передбуржуазним; 3) спрямовується проти панівної ієрархії та кліру; 4) здійснює свої секуляризаційні завдання під гаслами боротьби за істинну віру; 5) ідеалізує й намагається відродити первісне християнство через організацію громад, заснованих на засадах рівності, братерства, любові до ближнього; 6) підносить індивідуально-духовне начало в людині, якому протиставляє матеріальний тілесний світ зла, розуміючи під ним феодальне суспільство та його соціальні й моральні вади; 7) пов'язана з формуванням націй, національної свідомості й культури, а нерідко й творенням національних держав; 8) веде до розколу народності за віросповідним принципом, що в кінцевому підсумку не завжди відбиває суперечність інтересів старих феодальних прошарків і нових передбуржуазних сил».

Беззаперечно всі названі ознаки слід розглядати в цілісності, оскільки період феодалізму знав чимало антифеодальних рухів, а передбуржуазним рухам були також властиві різні форми вияву. Реформація відіграла стрижневе значення для культивування антитринітаризму в цілому і социніанства зокрема у сфері духовного життя українського народу. Реформація була детермінована реаліями духовного поступу Речі Посполитої і характеризувалася специфічними особливостями західноєвропейських країн.

Безпосередній вплив на національний розвиток антитринітаризму, який не претендував на вирішення проблем етноутворення й етноінтеграції, мали й географічні, соціально-історичні, політичні та інші фактори як зовнішні чинники буття релігійної духовності.

Здобутком середньовіччя у соціально-політичній площині стало закладання основ цивілізації, яке Європа в розумінні культурно-історичної спільноти не існувало, у політичному житті середніх віків спостерігається трансформація його зовнішніх ознак від одночасного існування ксенократії, бюрократії та теократії у ранньому середньовіччі до теократії у пізньому. У XIV ст. у свідомості європейців формується нове розуміння влади, «воно більш громадянське й суворіше і спирається на римське право». На початку XVI ст. на Сході Європи такими державами стали Росія й Польща, які взаємно сприйняли одна одну як суперника, презентуючи західноєвропейську й русько-візантійську церковну традицію, що визначило вектор розвитку ренесансно-гуманістичних ідей в Україні, передумови яких виникли у другій половині XV ст.

Незважаючи на спільне слов'янське коріння, економічні, політичні й частково культурні інтереси, Варшава й Москва сповідували різні ідеали. Після самонадання Московією

повноважень спадкоємиці Візантії, Україну чекала подвійна зовнішньополітична загроза: «з одного боку загрожувала Україні латинізація і спольщення, а з другого - обмоскалення, під плащиком оборони релігії, обманливих пільг та рівноправності». Таким чином, з одного боку протистояли державні принципи необмеженої монархії московських правителів і республіканізм Речі Посполитої, з іншого церковні принципи католицизму і православні Московської патріархії.

Отже, у інтересах протиборства двох держав опинився український народ, що, породжувало відчуття закритості й сакралізацію традиційної обрядовості. Як наслідок, релігія (православ'я) усвідомлювалася як обов'язковий складник способу національно-історичного буття корінного населення. З іншого боку, схильність до запозичення зовнішніх надбань проявлялася у налагодженні економіко-культурних зв'язків із західноєвропейськими країнами, що уможливило фіксацію нових ідей, адекватного регіональній і національній специфіці.

Головними рисами, що окреслювали духовне життя України у XVI - на початку XVII ст., стали проблеми співіснування народу в умовах чужоземного поневолення, яке прийшло на українські землі із Заходу, Сходу, Півночі, а другорядними розповсюдження вчення ісихазму та східної патристики. У даних обставинах релігія допомагає віруючим усвідомити примат духовних потреб і цінностей. Релігійність, шанобливе ставлення до етнічних традицій і духовних цінностей утримали від остаточної асиміляції український народ у період зовнішньої експансії. Чужоземна інкорпорація реалізувала залежність і одночасно упередженість до світської влади, яка на початку XVI ст. домінувала над релігійною, генералізувала прихильність до більш демократичних, близьких до православ'я конфесій, якою став антитринітаризм.

Українські дослідники справедливо вважали, що складність історикофілософського аналізу XVI — початку XVII ст. в розвитку української духовної культури спричинена невиділеністю філософії в особливу форму суспільної свідомості й окремих тип професійної діяльності, відсутністю розвинутих форм теоретичного освоєння світу й наявністю переважно його практично-духовного освоєння за допомогою перехідних форм філософування, здійснення рефлексії з важливих проблем у межах світоглядного знання. Відіграла певну роль і переважна орієнтація східнослов'янської філософської рефлексії на пізнання суті речей таким духовним засобом, як інтелектуальна інтуїція, а не лише шляхом раціонально-логічних доказів. Тому реконструкція сукупності поглядів вітчизняних мислителів і книжників на будь-яку проблему, з'ясування генези і функціонування різноманітних світоглядних тенденцій, які лежать в основі формування життєвих принципів різних прошарків суспільства, визначають особливості ментальності певної епохи. Основні значущі ідеї фрагментарно викладено в їхніх творах, вони становлять теоретичне підґрунтя і виступають свідченням розвитку філософської культури українського народу.

Антитринітаризм у XVI-XVII ст. посів значне місце на релігійній карті України, набувши багатьох прибічників серед місцевих протестантів — тих, які тяжіли до проведення радикальних реформ у релігійному і світському житті, подальшого перегляду традиційних догматичних уявлень, їх наповнення ренесансно-гуманістичним змістом. Ця течія розвинулася тут з двох джерел. Перша — ідейні традиції місцевих єретичних рухів у формі релігійного вільнодумства, яке було головним змістом антитринітаризму.

Зародження раціоналістичних думок у трактуванні канонів і догматів офіційної церкви в Україні сприяли єретичні течії, генетично пов'язані з православною релігійною культурою. Ці рухи розвиваються на вітчизняних теренах вже у ХЧ-ХІІ ст. і передували зародженню тут Реформації та формуванню майбутніх протестанських спільнот. Серед головних напрямків, які впливали на розвиток релігійно-філософської думки антитринітаризму були богумильство, рухи «пожидовлених» та феодосіан. Осередками єретичної думки виступали переважно міста, де виникали умови для широкого утвердження гуманістичного світогляду, появи елементів раціонального осмислення дійсності. Заперечуючи інститут церкви, окремі засади віровчення, культу, викриваючи традиційну мораль, стверджуючи гідність людини, раціоналі етичні ереси розхитували підвалини християнської ортодоксії, виступаючи провідниками передреформаційних ідей.

Друге з названих джерел — ідеї західного антитринітаризму, основоположником яких був іспанський учений і мислитель епохи Відродження Мігель Сервет. Він розвивав унітарне

розуміння Бога, доводив перевагу Нового Заповіту над Старим і необхідність їх критичного дослідження. В наслідок переслідувань з боку інквізиції учні Сервета емігрували до Польщі наvertsаючи до себе багатьох місцевих протестантів.

З кінця 80-х рр. антитринітаризм перероджується у социніанство, яке стало вищим етапом еволюції гуманістично-реформаційного руху в Речі Посполитій. В зазначений період в антитринітаризмі перемагають помірковані сили, що спричинило зміни ідейної програми, зміст якої еволюціонує від соціального радикалізму до філософської площини. Головними ідеологом течії був Фауст Социн — італійський емігрант, котрий прибув в 1579 р. до Кракова і став тут активним діячем. Однотумцями Социна стають Петро Страторій, Ян Крелль, Еразм Отвіновський, Мартін Руар, Іоан Шліхтинг та ін. Серед представників української шляхти його ідеями захоплюються — Юрій і Стефан Немиричі, Юрій і Мартин Чапличі, Євстахій Кисіль тощо.

Найбільш повно социніанська ідеологія відображається в «Раківському катехізисі» (1605). Згідно їхнім символом віри Біблія несе виключно знання, але може тлумачитися за допомогою логіки. Вони заперечували таїнства, бо вони знаходяться за межами розуму. Єдність, вічність, всемогутність, справедливість і мудрість Бога повинні прийти до віруючого, коли він зрозуміє їх розумом. Безмірність, нескінченність і всемогутність розглядалися як недосяжні для сфери людського розуміння, і тому все це не має значення для порятунку. Первинне правосуддя означало, що Адам був вільний від гріха, і не тому, що він був обдарований особливими дарами - в результаті Социн прийшов до повного заперечення первородного гріха). Оскільки віра засновувалася на вірі в Бога, социніани заперечували католицьку доктрину виправдання. З їхньою точки зору це був акт правосуддя з боку Бога .

Социніани, враховуючи посилення релігійного гніту, декларували тимчасове примирення з державою, хоч і не відмовлялися від принципового осуду нерівності. Социніани з раціоналістичних позицій критикували традиційну догматику, виступали за свободу совісті як умову морального вдосконалення людини. У діячів лівого крила социніан проповідь морально-етичних засад не велась, як у правих течіях реформації, до примирення з суспільною, несправедливістю, яку вони гостро критикували. Популярним був серед них і гуманістичний погляд, що цінність людини визначається не її вірністю релігійним догмам, а тим, чи в своєму житті вона дотримується норм етики.

На початку XVII ст. течія мала вже міцні позиції на українських землях переважно на Волині. Фактично Волинь стала одним із головних центрів цього руху і всієї Речі Посполитої. Серед прихильників українців були магнати Микола Олесницький та Ян Кішка, шляхтичі з родів Іваницьких, Кандибів, Севют, Гойських, Рогожинських, Пронських та ін.

Регіоном поширення социніанства в Україні була також і Київська земля, де головними сподвижниками течіями виступали магнатський рід Немиричів, ловчий київського воєводства Стефан Войнаровський, чернігівський підчаший Петро Пересіцький, київський каштелян Роман Гойський та ін.

Осередками Волинського регіону складали громади у Кисиліні та Берізку, менші збори діяли у Бабині, Берестечку, Бересті, Водирадах, Володимирі, Галичанах, Гощі, Грицеві, Дажвичах, Дорогостаєві, Дубні, Жулині, Заславі, Іваничах, Камені, Княжені, Корці, Кременці, Крилові, Лабуні, Луцьку, Ляховцях, Морштині, Острозі, Острополлі, Радгощі, Рафалівці, Рівному, Рогозні, Седлісках, Собещені, Тихомлі, Фалимічах, Холоневі, Хорошеві, Шпанові, Щенятові. Їх меценатами були впливові українські родини Чаплині-Шпановські, Гойські, Рогожинські, Кандиби, Кішки, Іваницькі, Сенюти, Олесницькі, Пронські, Гуревичі-Воютинські); церковні діячі та вчені — А. Вишоватий, М. Твердохліб, Ю. Дурош, Я. Гриневич-Трембецький, Л. Стегман, Я. і К. Стоїнські. З Волинського осередку вийшли українські культурні діячі: педагоги Ю. і Л. Рупньовські; філософ І. Дем'янович; поет З. Морштин; педагог, філолог та полеміст Є. Кисіль. Активність унітарного руху на Волині красномовно засвідчують дані про кількість проведених тут у першій половині XVII ст. синодів (більше 30) та число присутніх делегатів, що сягало подекуди 3 тис. осіб.

З другої третини XVII ст. у Київському регіоні найбільші социніанські громади діють у Білкені, Горошках, Житомирі, Зубринці, Кострові, Немирівцях, Норинську, Овручі, Приборську, Рашкові, Собещині, Старокостянтиніві, Суражі, Ушомирах, Хотиніві, Чаркові, Черняхіві,

Шершнях, Янківцях. За аналізом О. Левицького, серед місцевої шляхти у цей час «було так багато послідовників секти, що вони іноді заповнювали собою місцеві провінційні сейми і становили тут переважаючу партію». Головними сподвижниками соцініанства були Немиричі, Гойські, Войнаровські, Богущькі, Рутковичі, Стодольські, Закревські, Малиновські, Яворські та ін. З Київського осередку вийшли відомі суспільні та культурні діячі: С. Пшиповський, С. Любенецький, І. Вольтер, А. Рупньовський, Х. Рудницький, С. Пісторіус, А. Моржковський, Ю. і С. Немиричі.

В контексті філософського світогляду соцініанство еволюціонувало в деїзм і раціоналізм. Нарешті, соцініанська доктрина стала основою для розробки ідейних постулатів релігійних рухів менонітів, а через них і українських євангельський рух.

Просвітницький період став переломним в еволюції європейського антитринітаризму, спричинивши оновлення догматичних засад конфесії та спроб організаційного оформлення. Даний процес був тісно пов'язаний з протестантизмом, який у цей час зазнає змін у перебудові внутрішньої ортодоксії та форм церковного життя. Вони вилилися у пієтизм як міжконфесійний рух, що оголосив відмову від нової схоластики і клерикалізму, повернення неформального братерства, душевного відчуття Бога. Проте, серед дослідників залишається дискусійне питання про ідейно-світоглядні джерела пієтизму та його вплив на оновлення і формування нового типу релігійно-філософського мислення. Вони вказують на ряд джерел, які вплинули на пієтизм: реформаторське богослов'я (принципи тлумачення Біблії Гротіусом) та проповіді Лабадієса (прецисизм в Голландії). Інше джерело — ідейно-світоглядне вчення соцініанства, яке було пристосоване до сучасних умов і стало основою нової філософської течії. Центральною ідеєю пієтизму було емоційне переживання Живого Бога та відновлення особистих зв'язків людини з Всевишнім. Окремі ідеї пієтизму перейняв від анабаптизму, передусім відродження людини силою Святого Духа. Головний зміст вчення був спрямований на духовне відродження людини для досягнення досконалості. З одного боку, ці ідеї змушували людину переосмислювати свою сутність, що поглиблювало їхню релігійність, з іншого — посилювали надію на покращення свого життя і надання йому сенсу. Пієтизм дав можливість людині на релігійній практиці відчути справжнє блаженство на ідеалах братерського життя.

Пієтизм створив сприятливі умови для зміцнення позицій консервативної течії менонітства, яка у своєму вченні спиралася на етико-філософську та гуманістичну модель соцініанства. Основоположник руху Менно Сімонс, відкинувши соціальний радикалізм і революційні гасла Мюнцера, проповідував відмову від державної та військової служби, самовдосконалення особи, демократичні принципи обцинного життя. Ідеологічні принципи він намагався використати на практиці через організацію соціальної служби, яку здійснювали через філантропічні заклади. Однак, як відзначав американський дослідник Дж. Стейлз, саме невизначеність у формулюванні меж «повної свободи віросповідання» у базових документах, якими регламентувалося становище менонітів в імперії, провокувала постійний конфлікт між світською і церковною владою у колоніях.

Діяльність менонітів на українських землях стала перехідною ланкою до зародження і поширення антицерковних рухів східнослов'янського походження, які ґрунтувалися на єретичних ученнях XI — XVI ст. і були спрямовані проти всевладдя право славної церкви. За свідченням О. Клібанова ці рухи, не припиняли своєї діяльності ще з часів Реформації, лише в певні періоди свого розвитку вони гальмували свою активність, чекаючи слушного моменту, щоб з новою силою заявити про себе в майбутньому.

Найбільш повний концептуальний зміст і типологічні характеристики течій антитринітарного спрямування в просвітницький період розкриває євангельський рух на українських землях.

Водночас євангельський рух виступає проміжною ланкою між духовними християнами і вітчизняним антитринітаризмом. Його відзначає тривалий зв'язок з церквою; перші українські євангелісти вважали себе православними, яким відкрилася істина. Як релігійний рух перехідного періоду, він не виробив чітко окресленого вчення, спільного для всіх представників, сталих обцинно-культових форм. Український євангельський рух виступає спробою витворення нової віри, котру розуміли як повернення втрачених біблійних істин, ідеалів братерства, етичного християнського життя. На відміну від духовного християнства, євангелізм водночас

пов'язаний з німецькими релігійними осередками та пієтичними процесами у самому антитринітаризмі. Євангельський рух у німецьких колоніях півдня України мав два різновиди: пієтичний та менонітський. Перший був поширений серед реформаторів і лютеран. Другий різновид руху півдня України - менонітський — був притаманний саме місцевим менонітам і не зустрічався більше піде у світі.

Вчення українських євангелістів виступало, передусім, не розгорнутою теологічною системою, а як етичне переосмислення загальнохристиянських ідей. На думку багатьох нововірців, Бог є любов, а Його діти — ті, хто пізнав цю любов і відродився. Шлях до істини показує Біблія.

Свідчення духовного відродження — відмова від лінощів, показової віри, розпусти, розгульного життя, неповаги до інших людей і марного витрачання часу. Життя потрібно присвятити сумлінній праці й освіті, допомозі і піклуванню ближньому. З кінця 70-х рр. XIX ст. євангельський рух потрапив під вплив баптизму.

Таким чином, учення, культова практика і норми життя євангельського руху зазнають впливу не лише менонітів, а й вільнодумно-раціоналістичних традицій. Це засвідчує порівняння вчень євангелістів і духовних християн: про здатність людини досягнути святості, чистоти, стати храмом Божим; можливості людини в осягненні Біблії та у власному творенні істини (Животна книга духоборів); запереченням Трійці (духобори, мальованці) та вірою в живого Христа — звичайну людину, яка досягла свято сті (духобори, новоізраїльтяни, Мальований) тощо.

В останній чверті XIX ст. починається новітній період розвитку антитринітаризму, позначений спробами відновити свій колишній статус і зайняти своє місце в релігійному атласі України. В цей період остаточно утверджуються течії, генетично пов'язані з менонітською та євангельськими традиціями (п'ятидесятництво), а також ті, що відновлюють колишні антитринітарні й соцініанські елементи (єговізм). Формування цих течій припадає на час економічного піднесення в Росії, що вплинуло на їх ідейний зміст і характер діяльності. В Україні особливого поширення вони здобувають в регіонах капіталістичного розвитку. Це, насамперед, південні й центральні губернії, а також з 80-х рр. західноукраїнські землі. Серед прихильників антитринітарних течій є багато селян, але їх соціальний склад починає поповнюватися представниками інших груп. Антитринітаризм став формою реалізації інтересів нових сподвижників, їх пристосування до змінених умов життя. Це спричинило його відмову від соціального протесту й аскетизму, а також зумовило звернення до усталених норм духовного і культового життя. Характерною рисою антитринітаризму в Україні було те, що він розвивався не лише на ґрунті духовного християнства і євангелізму, але значною мірою його розвиток зумовили зарубіжні впливи. Антитринітарні течії (п'ятидесятництво, єговізм, мормони, сайєнтологія, мунізм) формуються за кордоном і поширюються за допомогою європейських та американських місій. Більш високий освітній і статусний рівень віруючих, керованість громад розвинутими зарубіжними структурами, що набули досвіду місіонерської та культурно-освітньої практики, сприяли поверненню антитринітарних течій у релігійне життя України.

У 20-х рр. XX ст. в Україні серед численних напрямків п'ятидесятництва особливо виразно виділяється течія євангельських християн в душі апостольського вчення, яке будувалося на антитринітарних засадах. На вітчизняних теренах п'ятидесятники-унітарії відомі під назвами «єдині», «смородинці» (за ім'ям керівника громади М. Смородина), «євангельські християни в душі апостолів», «ісусівці», «Блага вість». До числа основних особливостей цього руху відносять глосолалію (молитви на незрозумілій мові), перехрещення тільки в ім'я Ісуса тих людей, які були похрещені в ім'я Отця, Сина і Духа Святого в будь-якій іншій церкві, заперечення догмату Святої Трійці, проповідь учення антитринітаризму. В 30-ті рр. минулого століття багато общин піддалися переслідуванню і примушеному об'єднанню з баптистами. В 50-х рр. XX ст. баптисти та п'ятидесятники-унітарії заключили договір про не нав'язування один одному своїх поглядів на спільних службах.

Поруч із новоутвореними релігійними організаціями в Україні діють різні саєнтологічні рухи антитринітарного спрямування. Їх можна розглядати як прояв нової й нетрадиційної для України релігійності, яка є в певному відношенні опозицією до ідеології традиційних релігій. Саєнтологічні вчення прагнуть поєднати в собі науку і релігію, адекватно віддзеркалити

проблеми сучасного індустріального суспільства. Більшість рухів мають іноземне походження, хоч їх засновниками виступали й наші співвітчизники (Олена Блаватська, подружжя Періхів). Це синтез різних східних течій, нові інтерпретації християнства, древній окультизм, наукоподібні теософічні вчення тощо. Всі ці рухи, чия поява збігається із настанням нової епохи, дослідники об'єднали у специфічну групу, назвавши її Новий вік.

У другій половині 80-х — на початку 90-х рр. ХХ ст. у різних регіонах України діяло чимало інших осередків антитринітарного напрямку. Деякі з них належали до досить впливових на Заході, але в Україні мали незначну кількість громад. Всі ці релігійні течії виникли в рамках традиційного християнства з метою його осучаснення. Вчення новоутворених церков базується на Біблії як основному віросповідному джерелі і особі Ісуса Христа як центральній фігурі релігійних доктрин. Характерними особливостями цих угруповань було запозичення основних положень антитринітаризму: критика ортодоксального християнства за відхід від первісних традицій; оголошення своєї церкви винятково істинним, відроджувальним рухом євангельського християнства, навіть месіанським у долі Христової віри; досконале знання Біблії з дозволом її вільного прочитання і власної інтерпретації (свідки Єгови); піднесення книг своїх пророків і вчителів до рангу віросповідних джерел, часом навіть авторитетніших за Біблію (Церква Ісуса Христа Святих останніх днів); визнання подекуди поруч з Христом свого лідера керівником церкви, пророком або посланцем Бога (Церква Об'єднання Сан Мьон Муна).

Отже, серед факторів, які вплинули на процеси становлення і трансформації антитринітарного віровчення і культу в Україні, виділено історичний, географічний, соціополітичний, етнокультурний і демографічний. Витоки буттєвості антитринітаризму і його місце в українському соціокультурному просторі визначають ренесансореформаційні процеси в Речі Посполитій, Великому князівстві Литовському, Московському царстві. Зміни в українській суспільній свідомості обумовлені також під впливом східнослов'янських й західних реформаційних вчень і рухів. Важливим стимулом, який спонукав вищі верстви населення підтримувати і сповідувати соцініанство, стала можливість задоволення ментальних потреб, долучення до реформаційних подій, які шляхта Речі Посполитої визначала популярними й всіляко заохочувала можливістю фінансовому збагаченню за рахунок отримання церковних прибутків.

Прихильність до соцініанства впливових магнатсько-шляхетських родин визначала його місце серед ранньопротестантських конфесій в Україні.

Долучення України до західноєвропейських соціокультурних процесів стримувалося відсутність у ній певного стану, здатного відстоювати національні й соціальні інтереси людей та ефективно використовувати притаманну християнству ідею вдосконалення світу раціональним шляхом. Проте український народ за своїм суспільно-економічним і духовним розвитком піднявся до сприйняття і творення типологічно схожих до реформаційних явищ і процесів на власній вітчизняній основі. Фактор впливу служить дієвим чинником прискорення внутрішніх процесів, породжуючи національні форми вияву аналогічного руху, та уможливорює

Існування українського антитринітаризму, що підготовлено історико-генетичними передумовами. Перша передумова, на думку автора, що Україні властива поліконфесійність і батаговекторність духовного і культурного буття в умовах коли «Перший, Другий і Третій Рим були і залишаються духовними центрами, що своїми впливами створюють в Україні перехрестя цивілізацій, унікальний синтез культур.

Це вплинуло на формування світоглядної толерантності як особливості української ментальності й культури, відносно різних релігій та конфесій. Друга – певна спільність із антитринітарними традиціями, особливо стосовно соціально-етичного аспекту релігійної свідомості, що мало позитивні відгуки в центральних та східноєвропейських країнах, а також Україні, де можливості поширення антитринітаризму залежали від національного складу та релігійно-побутових традицій населення регіонів.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией /1506-1544/. СПб., 1848. Т.2. – СПб. – С.446.

2. Гарнак А. История догматов // Общая история европейской культуры/ Подред. И. Гревса, В. Зелинского. – СПб.: Изд. Брокгауз-Эфрон – С. 451.
3. Гусев Д. Єресь антринитариев третьего века. – Казань: Б/в, 1872. С. 33-36.
4. Голубинский Е. История Русской Церкви. Т.2. – М.: Б/в, 1977. – С. 78-79.
5. Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія. – К.: Основи, 1994. – С. 492.
6. Левицький О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв.// Киевская старина. – 1882. – Кн.4. – С. 209.
7. Нічик В.М. Громади антринітаріїв в Україні/ Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні.: Наукова думка, 1990.– С.69.
8. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол. – Т. I. – Варшава, 1930. С. 105.
9. Савинский С. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии. – СПб.: Библия для всех, 1999. – Ч.1. – С. 134.
10. Сумцов Н. Очерки истории южно-русских апокрифических сказаний и песен// Киевская старина: ежемесячный исторический журнал. – 1887. – Т. XX. – С. 401-455.
11. Пам'ятки полемічного письменства кінця XIV і початку XVII в. // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури: у 8 т. – Львів, 1905. – Т.5. – С. 312.
12. Памятники полемической литературы. – СПб., 1889. – С. 190.
13. Православні духовні цінності і сучасність: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.– Київ, 21 березня 2003 р. – К., 2003. – С.126-136.
14. Прохоров Г. Прение Григория Па ламы с "хионы и турки" и "проблема жидовская мудрствующих". – М., 1972. – С. 356.
15. Фотинский О. Волынский религиозный вольнодумец XVII в. – К., 1905. – С. 71.
16. Фромм Бегство от свободы: Человек для себя. – Минск: Попурри, 1998. – С. 62 – 63.
17. Хегглунд Бенгт. История теологии.: СПб.: Светоч, 2001.– С. 275.
18. Шинкарук В., Горський В. Передмова // Історія філософії на Україні. – Т. I. К., 1987. – С. 7.

УДК 282 (477)

Ворон Оксана Петрівна, Ворон Олена Петрівна

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ СОВІСТІ У КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ТЕРЕНАХ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Ворон Оксана Петрівна, Ворон Олена Петрівна. Реалізація принципу свободи совісті у контексті функціонування Римо-католицької церкви на теренах незалежної України.

Анотація: *Стаття присвячена дослідженню проблеми забезпечення права на свободу совісті та віросповідання католиків латинського обряду в незалежній Україні. Зокрема на конкретних прикладах показано ступінь реалізації гарантованих українським законодавством прав віруючих Римо-католицької церкви у сфері релігії. Подано основні причини, що ускладнюють функціонування церкви та спроби їх усунення.*

Ключові слова: *Римо-католицька церква, реструктуризація релігійної мережі, законодавча база у сфері релігії, свобода совісті, свобода світогляду, свобода віросповідання.*

Ворон Оксана Петрівна, Ворон Елена Петровна. Реализация принципа свободы совести в контексте функционирования Римо-католической церкви на теренах независимой Украины.

Аннотация: *Статья посвящена исследованию проблемы обеспечения права на свободу совести и вероисповедания католиков латинского обряда в независимой Украине. В частности на конкретных примерах изображено степень реализации гарантированных украинским законодательством прав верующих РКЦ в области религии.*

З М І С Т

Я.Б.Петрівський СЛОВО ПРО ЖІНКУ, НАУКОВЦЯ, ПЕДАГОГА	3
--	---

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Л.П.Петрук ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ У КОЗАЦЬКІЙ ПЕДАГОГІЦІ (XV-XVIII ст.)	5
--	---

О.В.Крупка ПРИСЯГА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ТА КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ КИЇВЩИНИ І ВОЛИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.	8
--	---

В.А.Дмитренко ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ СІМ'Ї У КУЛЬТУРІ РАНЬОМОДЕРНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА СЕРЕДИНИ XVIII СТОЛІТТЯ	14
---	----

Т.В. Самчук РАЦІОН ТА ВАРТІСТЬ ХАРЧУВАННЯ КАЗЕННОКОШТНИХ СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ФУНКЦІОНУВАННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	19
--	----

Р.М.Шеретюк ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ БОГОСЛУЖБОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ В КУЛЬТОВО-ОБРЯДОВУ ПРАКТИКУ ГРЕКО-УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ НАПЕРЕДОДНІ ЇЇ СКАСУВАННЯ 1839 Р.	24
---	----

О. П. Прищепя ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО ОБЛИЧЧЯ ПОВІТОВИХ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДІЛОВОДНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ГУБЕРНСЬКИХ КАНЦЕЛЯРІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)	31
---	----

Р.С. Пальчевський СІЧОВІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ	38
--	----

С.О.Білан ДУХОВНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ЗМІНИ В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В 1929-1939 РР.	43
--	----

В.С.Виздрік ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ВІДНОВЛЕННІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В 20-30-х рр. XX ст. НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	49
--	----

Ю.О.Тимошенко ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ СПОРТИВНОГО ЖИТТЯ В ПІДРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1930-ті РОКИ	55
Т. Пилипович УКРАЇНЦІ У РАДЯНСЬКИХ ТАБОРАХ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ПІСЛЯ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1939 РОКУ	61
Л. Головата УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕГАЛЬНИЙ ВИДАВНИЧИЙ РУХ У СТРУКТУРІ ДОСЛІДЖЕНЬ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	67
В.В. Ленская НАРОДНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ УКРАИНЫ В КОНТЕКСТЕ ПРОТИВОСТОЯНИЯ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ И НАЦИСТСКОЙ ИДЕОЛОГИЙ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ	75
Л.М.Шугаєва ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ І ТРАНСФОРМАЦІЇ АНТИТРИНІТАРИЗМУ В УКРАЇНІ	80
Ворон Оксана Петрівна, Ворон Олена Петрівна РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ СОВІСТІ У КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ТЕРЕНАХ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ	91
К.Круглик ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕЛІГІЙНОСТІ ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ	96
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС	
С.М.Локайчук, І.О.Сумленна, Г.В.Охріменко КЕРАМІЧНІ ВИРОБИ НОСІЇВ СТЖИЖОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.....	102
А.М.Климчук ХРЕСТИКИ-ЕНКОЛПІОНИ – МИСТЕЦЬКІ ТВОРИ ЮВЕЛІРНОГО РЕМЕСЛА	106
Б.А. Прищепа ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА ДУБНО ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ	109
Ю.М.Курдина СКЛЯНЕ ВИРОБНИЦТВО НА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В XI – XIII СТ.	114
Р.Р.Баран, Н.Д.Олійник ЛІТОПИС ГОНЧАРНОГО ВИРОБНИЦТВА СТАРОДАВНЬОЇ КОЛОМІЇ	117
Ю.М.Мазурик, О.Д.Остап'юк ДЕРЕВООБРОБНЕ РЕМЕСЛО В ЛІТОПИСНОМУ УГРОВСЬКУ.....	123

Ю.А.Юхимчук СОКИРКИ-АМУЛЕТИ З ПЕРЕСОПНИЦІ В КОНТЕСТІ ЇХ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ	127
Л.Ю.Парфенюк ТЕХНЕОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ СКЛЯНИХ БРАСЛЕТІВ НА ОСНОВІ ЗНАХІДОК У ПЕРЕСОПНИЦІ	130
В.П.Баланович КОСТОРІЗНЕ РЕМЕСЛО ЛІТОПИСНОЇ ПЕРЕСОПНИЦІ В ДОМОНГОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД	134
О.В.Жарська ХРЕСТИ –ЕНКОЛПІОНИ З ФОНДІВ КУЛЬТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО ЦЕНТРУ «ПЕРЕСОПНИЦЯ»: ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ТЕХНІЧНА СТОРОНА ЇХ ВИГОТОВЛЕННЯ	139
М.В.Федоришин РЕМІСНИЦТВО У ЛІТОПИСНІЙ ПЕРЕСОПНИЦІ	144
О.А.Герасименко РОЛЬ ІСТОРИЧНИХ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ ВОЛИНИ ХVІ–ХVІІІ СТОЛІТЬ У НАЦІОНАЛЬНІЙ САМОІДЕНТИЧНОСТІ	148
І.В.Мілясевич ГАЗЕТА «ВОЛЫНЬ» (1882 – 1918 рр.): ІСТОРІЯ, МІСЦЕ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ ВОЛИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	154
О.С.Рибко ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 Р.)	161
В. М.Жилюк РЕПРЕСІЇ ПРОТИ НАСЕЛЕННЯ ЖИТОМИРЩИНИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1944 – 1945 РР.)	166
С.О.Гордійчук ВІРНИКИ-ПРОТИСТАНТИ ЗАКАРПАТТЯ ПІД ТОТАЛІТАРНИМ ПРЕСОМ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – 1960-ТІ РОКИ)	171
С.В.Виткалов «ЗОЛОТЕ КІЛЬЦЕ» ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ: ПОТЕНЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ МІСЦЕВИХ МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ	180
І.І.Булига НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ У ФОРМУВАННІ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ СУЧАСНОЇ РІВНЕНЩИНИ: СПРОБА РЕЛІГІЄЗНАВЧО- ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ	184

**ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН:
НАУКОВИЙ ДИСКУРС**

Т.Н.Шамсутдинова-Лебедюк СЕГРЕГАЦІЯ ЖІНОК В ІСЛАМІ	192
О.В.Северова ФОРМУВАННЯ СИБІРСЬКОГО ЗАСЛАННЯ ДЕКАБРИСТІВ	196
Н.В.Плюта ПРОБЛЕМИ ФРАНЦУЗЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	200
В.А.Сушко РАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК КУЛЬТУРНА СПІЛЬНОТА	203
Ю.А.Лустюк ВПЛИВ ЦЕНЗУРИ НА ДРУКОВАНІ ЗМІ: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ	208
О.А. Бундак СТАВЛЕННЯ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ ДО РЕЛІГІЇ І ЦЕРКВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (ЗА ДОКУМЕНТАМИ РІЗНИХ ФОРУМІВ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ)	212
М.Нагірний ПЕТРОВЦІ ЯК ОСЕРЕДОК КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ РУСИНСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ХОРВАТІЇ	218
М.М.Кондратюк ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ЦЕРКВИ ТА ШКОЛИ В ПЕРШІЙ ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1918-1939 РР.)	222
М. І. Коврига ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ РЕПРЕСИВНО- КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ В СРСР (1920 - 1930 рр.)	228
А.В. Слесаренко ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ЛЕГЕНДИ ЧЕСЬКОГО АНДЕГРАУНДУ ІВАНА МАРТИНА ЇРОУСА	233
А.Р. Галушка-Адайкін РЕФОРМИ СУКАРНО В ПЕРІОД РАННЬОЇ «КЕРОВАНОЇ ДЕМОКРАТІЇ» (КІНЕЦЬ 50-Х РР. – ПОЧАТОК 60-Х РР. ХХ СТ.)	237
Р.М.Постоловський ЧЕХОСЛОВАЦЬКА РЕФОРМА 1968 р.: ВНЕСОК ІНТЕЛЕКТУАЛІВ У ЇЇ ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОБГРУНТУВАННЯ	243
І.В.Філіпчук ПОГЛЯДИ О.ДУБЧЕКА НА РОЗВИТОК ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ПЕРІОДУ «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ»	250

О. И. Санжаревский РЕФОРМИРОВАНИЕ (СОКРАЩЕНИЕ) АРМИИ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 90 – Х ГОДОВ 20 ВЕКА	256
--	-----

П.Л.Яроцький ДИВЕРГЕНТНІ ПРОЦЕСИ В КАТОЛИЦИЗМІ: ВІД «БОЛІСНОГО ПОНТИФКАТУ» ДО ПОНТИФКАТУ «РЕФОРМУВАННЯ ЦЕРКВИ»	260
---	-----

Marek Motyka NARKOMANIA JAKO ZJAWISKO SPOŁECZNE W POLSCE – RYS HISTORYCZNY	266
--	-----

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

С. Н. Грипич КНИГА ЯК МИСТЕЦТВО ТА КНИГИ ПРО МИСТЕЦТВО	273
---	-----

М.Шатрова ІСТОРІЯ КНИГИ ЯК СКЛАДОВА ДИСЦИПЛІН КНИГОЗНАВЧОГО ЦИКЛУ	276
---	-----

С. Н. Грипич, Г. П. Семенюк НАУКОВА БІБЛІОТЕКА РІВНЕНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ: ВІД МИНУЛОГО ДО СЬОГОДЕННЯ	280
--	-----

С.Баханова «ПРАЗЬКА ВЕСНА» В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	286
---	-----

Л. Пасічник КНИГОЗНАВЧИЙ ТА БІБЛІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ НОРМАТИВНИХ ДОКУМЕНТІВ ІЗ СТАНДАРТИЗАЦІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ	290
---	-----

І.О.Прилуцька АКЦЕНТИ РОЗВИТКУ КНИЖКОВОЇ СПРАВИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ	296
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ, ОГЛЯДИ

І.Захарчук «ТЕ, ЩО ЛЮДИ ДУМАЮТЬ...»: ІСТОРІЯ У ДЗЕРКАЛІ СУСПІЛЬНИХ НАСТРОЇВ <i>Гриневич Владислав. НЕПРИБОРКАНЕ РІЗНОГОЛОССЯ: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – Київ – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Видавництво «Ліра», 2012. – 508 с.</i>	302
--	-----

В.М. Шеретюк

ОРГАНИ ВЛАДИ НА ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
ПЕРІОДУ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
ТА РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ

(Рец.: Бортнікова А.В. Державна влада та місцеве

самоврядування на Волині (кінець XIV – середина XVII) [Текст]:

монографія / Алла Василівна Бортнікова. – Луцьк :

Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – 552 с.) 315

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 317

ЗМІСТ 320

Наукове видання

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету

Збірник наукових праць

Випуск 24

Відповідальний за підготовку збірника до видання – С.С.Троян

Комп'ютерна верстка – Третяк О.Ю.

Обкладинка – Самсонюк В.Б.

Підписано до друку 2013 р. Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman». Наклад 100. Обліково-видавничих аркушів 30,00. Віддруковано засобами оперативної поліграфії ПП Самборський І.О., вул. Толстого, 3, м. Рівне, Україна, 33028.

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2013. – Випуск 24. – 326 с.